

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

*Факультет № 6
Кафедра соціології та психології*

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ
обов'язкових компонент освітньої програми
другого (магістерського) рівня вищої освіти

053 Психологія (практична психологія)

Тема № 5. Основні проблеми психологічної науки

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 р. № 7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023 р. № 7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 р. №7

Розглянуто на засіданні кафедри соціології та психології (протокол від 15.08.2023 № 8)

Розробник:

Завідувач кафедри соціології та психології, доктор психол. н., професор,
Євдокімова Олена Олександрівна

Рецензенти:

1. Начальник кафедри психології та педагогіки гуманітарного факультету Національної академії Національної гвардії України, кандидат психологічних наук, доцент Станіслав Ларіонов

2. Професор кафедри педагогіки та психології факультету № 3 Харківського національного університету внутрішніх справ, доктор психологічних наук, професор Наталія Мілорадова.

План лекції

Введення

1. Психологія в час постмодернізму.
2. Криза в психології та її форми.
3. Ознаки методологічної кризи психології
4. Предмет психології : необхідність « нового погляду»
5. Закони психології
6. Основні проблеми психологічної науки: Психофізіологічна проблема. Психогностична проблема. Психомотиваційна проблема. Психопраксична проблема. Психосоціальна проблема

Рекомендована література (основна, допоміжна), Інформаційні ресурси в Інтернеті

Основна:

1. Савчин М.В. Методологеми психології. К. : Академвидав, 2013. 224 с.
2. Методологічні та теоретичні проблеми психології: навчальний посібник для слухачів та студентів вищих навчальних закладів / Корольчук М.С. и др. К.: Ніка–Центр, 2008. 336 с.
3. Гавриловська К. П., Горбунова В. В. Методичні рекомендації з курсу «Методологічні та теоретичні проблеми психології» Житомир, 2014. 35 с.

Допоміжна:

4. Навчальний посібник «Множинність виявлення інтелекту.» Байсара Л.І. Дніпропетровськ: ДНУ. 2010. 96 с.
5. Носенко Е.Л., Аршава І.Ф. Сучасні напрями зарубіжної психології. : психологія особистості, підручник для студентів вищих навчальних закладів, - під редакцією академіка АПН України, доктора психологічних наук, професора С.Д. Максименка, Дніпропетровськ: Дніпропетровський національний університет ім. Олеса Гончара. 2010. 264 с.
6. Рибалка В.В. Методологічні питання наукової психології: Навчально- методичний посібник. К.: Ніка-Центр. 2003. 204 с.
7. Савчин М.В. Духовна парадигма в психології. К. : Академвидав, 2013. 218 с.
8. Боришевський М.Й. Дорога до себе. Від основ суб'єктості до вершин духовності.– Київ: “Академвидав”, 2010. – 410 с.
9. Боришевський М.Й. Особистість у вимірах самосвідомості. – Київ, 2012. – 605 с.
10. Журавльова Л.П. Психологія емпатії. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007.– 328 с.
11. Носенко Е.Л., Коврига Н.В. Емоційний інтелект: концептуалізація феномену. Основні функції. -Київ, “Вища школа”, 2003, 198с. (гл. І, ІІ).

Інформаційні ресурси

1. Електронна хрестоматія до курсу.
2. Музика О.Л. Професійно-орієнтовані завдання у системі підготовки студентів-психологів // Професійно-орієнтовані завдання з психології / За ред. О.Л. Музики. Навчальний посібник. 3-тє вид., перероб. і доп. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2010. – С. 9-23
http://zu.edu.ua/spf/psihol_vkl.html
4. Електронна версія підручника Носенко Е.Л., Аршава І.Ф., «Сучасні напрями зарубіжної психології». – Дн-ськ: ДНУ. – 2010. – 306 с.
www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Pspl/2010_10/501-514.pdf

Текст лекції

Психологія в час постмодернізму. Для сучасної психології характерний процес диференціації, що породжує значну розгалуженість галузей психології, які нерідко вельми далеко розходяться і істотно відрізняються один від одного, унаслідок того, що різні гілки психології тяжіють до різних суміжних наук (соціології, техніки, зоології, медицини і т. д., між якими, природно, мало загального), хоча і зберігають загальний предмет дослідження - факти, закономірності і механізми психіки. Диференціація психології доповнюється зустрічним процесом інтеграції, в результаті якої відбувається, по-перше, стиківка психології з суміжними науками (через інженерну психологію - з технікою, через педагогічну психологію - з педагогікою і т. д), по-друге, усередині самої психологічної науки виявляються можливості об'єднання раніше не пов'язаних між собою галузей.

Психологія змінюється в час постмодерних зрушень. Постмодернізм - епоха культурного розвитку Європи (90-х рр. ХХ ст.), що змінила епоху модернізму і здатна, як очікується, радикально трансформувати уявлення про психологію людини. Передбачається, що акцент з вивчення внутрішнього світу людини може в західній психології зміститися у бік досліджень різних аспектів її практичної діяльності (епістеміології, політики, професійного знання та ін.). Сучасна психологія має очевидні здобутки, адже стали досліджуваними багато психологічних процесів. Психологи навчилися описувати та прогнозувати поведінкові, емоційні та розумові процеси. Сучасною проблемною цариною

залишаються проблеми надсвідомого : творчість та інтуїція. З одного боку, існує цілісний підхід до психіки (див. А.В. Петровський , М.Г. Ярошевський). Але з іншого боку, ці та інші роботи в галузі створення єдиної психологічної системи страждають детерміністською редукцією , що є наслідком бажання загнати складні психологічні процеси в систему , яка , по суті своїй , вже давно себе пережила.

Отже, психологія має позбутися біологічного редукціонізму, розпочати розробку теорії надсвідомих психічних процесів (творчості та інтуїції).

Криза в психології та її форми. На початок ХХІ ст. з'явилися судження про чергову кризу в психології. Парадоксально, але такі заяви про кризу психології вже звучали раніше у 60- их рр.. ХХ ст.. Тоді чергову методологічну кризу, що виникла у радянській психології пов'язували з новою соціальною і внутрішньо психологічною ситуацією (зокрема, внаслідок широкого розповсюдження психоаналізу, психотерапевтичної практики та ідей гуманістичної психології) .

Якщо йти в глибину історії , то виявиться, що дати виникнення кризи збігаються з часом самого становлення наукової психології. Про це писав ще в 1914 р. М. Ланге : « Хто знайомий з сучасної психологічної літературою , з її напрямками і тенденціями, особливо щодо принципових питань , не може , я думаю , сумніватися , що наша наука переживає нині важку, хоча і вкрай плідну, кризу . Ця криза характеризується взагалі двома рисами : по-перше , загальною незадоволеністю тією колишньої доктриною або системою, яка може бути названа сенсуалістичною психологією , і , по-друге , появою значної кількості нових спроб поглибити сенс психологічних досліджень. Ланге визначив і основну ознаку кризи: («відсутність загальноприйнятої системи в науці «психологія не має «основи» , «фундаменту»»)

За сорок років до цього Ф. Brentano у роботі « Психологія з емпіричної точки зору» (1874) писав: « Не стільки в різноманітності й ширині думок , скільки в єдності переконань має сьогодні психологія гостру потребу. І тут ми повинні прагнути до того, чого вже досягли математика, фізика, хімія,

фізіологія; нам потрібно ядро визнаної усіма істини. Ймовірно, під цими словами могли б підписатися багато науковців психологів і на початку третього тисячоліття. Якщо принципово ситуація не змінилася за сто тридцять років (для науки термін чималий), то це можна розглядати як симптом внутрішнього неблагополуччя в психології.

Сучасні американські автори цілком обґрунтовано стверджують, що «сьогодні психологія ще більш неоднорідна, ніж сто років тому, і здається, ми як ніколи далекі від того, що хоч як-небудь нагадувало б згоду стосовно сутності психології. У ХХІ ст. ще немає ніякої єдиної системи, жодних єдиних принципів для визначення психологічної дисципліни і проведення досліджень. Психологія представляє собою не єдину дисципліну, а синтез декількох різних гілок. Американська психологія розділена на ворогуючі фракції.

Таким чином, нинішня криза в психології – глобальна. В Україні вона теж переживається в силу особливостей соціокультурної ситуації. Прояви кризи можна углядіти в самих різних площинах. Які ж основні, найбільш суттєві прояви кризи? Їх науковці окреслюють як глибоку *дисоціацію* (буквально: «роз'єднання», «поділ»; термін, широко використовуваний нині в різних школах психіатрії та психотерапії). Виявляється, коли відсутній єдиний підхід: немає основи, об'єднуючого початку. «Психологій багато, але немає психології». Йде боротьба між психологією об'єктивною й суб'єктивною, пояснювальною і розуміючою, матеріалістичною та спіритуалістичною, поведінковою та психологією свідомості і т.д. На даний момент вона найбільш яскраво виражається в протистоянні природничо-наукового і герменевтичного (гуманістичного) підходів.

По-друге, спостерігається протиставлення наукової (академічної) психології та психотехнік (практичної психології): психологічна практика найчастіше виходить з яких завгодно «теорій», але тільки не з концепцій наукової психології. Розрив між теорією і практикою в психології, що існував у двадцяті роки (про це писав Л. С. Виготський в 1927 році), нині заглибився і перетворився на глибоку прірву - в першу чергу, унаслідок багаторазового

збільшення масштабів психологічної практики .

По-третє, спостерігається розрив між науковою психологією і техніками, орієнтованими на поглиблене самопізнання (від містики й езотеричних навчань до сучасної трансперсональної психології тощо). Людина, яка цікавиться пізнанням Я, шукає свій духовний шлях, звертається не до наукової психологічної літератури – ця «ніша» зайнята фахівцями, далекими від наукової психології. І література , і поезія і філософія дадуть у цьому відношенні істотно більше , ніж наукові психологічні праці.

По-четверте, повніше окреслюється відмінність між психологією західною та східною. Дійсно, східні практики в ХХ столітті стали постійною складовою інтелектуального життя західного суспільства. Але на наукову, академічну психологію вони не зробили практичного впливу. Східна психологічна думка, трансперсональна психологія й досі практично не визнана офіційною наукою .

У результаті цих дисоціацій (перелік можна продовжити) «постраждалою» стороною виявляється саме наукова психологія , так як відбувається поступове звуження її простору, а багато проблемних питань перебирають «практичні психологи», які часто не мають ґрунтовної психологічної підготовки. Таким чином, наукова психологія не йде по тому шляху, на який колись вказав творець гуманістичної психології А. Маслоу. Він пропонував психологічній науці освоювати предметні області, які традиційно відносяться до сфери мистецтва і релігії.

Про це також зазначав психіатр та філософ К. Ясперс в праці «Духовна ситуація нашої епохи». Він вважає, що протистояти явищу психологічного типологізування може лише індивідуалізований суб'єкт, який пережив примежові стани. Для того, щоб життя не втратило сенс, необхідно переглянути наш світогляд. Погляди на науку вимагають рішучого перегляду. Незважаючи на те, що тут багато зроблено, люди не здатні збагнути навіть найпростіші результати сучасного наукового дослідження. Треба підвищувати психологічну культуру людей.

Не викликає ентузіазму пропозиція перетворити психологію в

психотехніку, перейти від « дослідження психіки» до «роботи з психікою»: це просто позбавить психологію можливості стати в майбутньому фундаментальною наукою, основою для наук про людську психіку. Якщо скористатися термінологією К. Д. Ушинського, то в цьому випадку психологія взагалі перестане бути наукою і перетвориться на мистецтво. Все ж психологія поза сумнівом є наукою.

На початку ХХІ століття стало цілком зрозуміло, що жодна з дисоціацій не може бути подолана «силовим» шляхом, за допомогою «логічного імперіалізму». Це відзначають Л. Гараї і М. Кечку: експансія природничої логіки призводить до того, що дослідження все частіше «буде натикатися на недолугості ... Не подає більше надії також і зворотний прийом , коли спільним знаменником декларується не позитивістська логіка природничих наук, а герменевтична логіка історичних наук».

Щоб подолати дисоціацію психології треба переглянути розуміння предмета психологічної науки , оскільки зазначені вище дисоціації мають одну причину – занадто вузьке, обмежене його розуміння . Ситуація посилюється тим, що вітчизняна психологія стрімко змінюється, намагаючись асимілювати досягнення зарубіжної науки , від яких з відомих причин протягом багатьох років була ізольована. Для подолання кризи потрібно методологічна робота – її першим пунктом має бути уточнення розуміння предмета психологічної науки , його неоднорідності і багатоступеневості.

Ознаки методологічної кризи психології

Спроби побудувати в радянській психології універсалістську теорію у 70-их рр. ХХ ст., що приймається всіма психологами і покликана об'єднати психологічну науку, не виправдалися : психологія сьогодні ще більш мозаїчна і несхожа на природничі науки, ніж раніше. Симптоми кризи: 1) відсутність єдиної науки, дефіцит сталого знання , велика кількість альтернативних моделей розуміння і вивчення психічного ; 2) поглиблюється розкол між дослідницькою і практичною психологією , 3) конкуренція з боку паранауки , виникнення прикордонних між наукою і не - наукою систем знання. « У цій дисципліні

відсутні загальні правила побудови та верифікації знання; різні психологічні школи або , як їх називав А. Маслоу, «сили» представляють собою «держави в державі», які не мають нічого спільного, крім кордонів; психологічні теорії навіть не конфліктують, а, як парадигми несумірні одна з одною; те, що вважається фактами в рамках одних концепцій, не визнається іншими; слабо відчутний прогрес у розвитку психологічної науки, оскільки йде обростання психологічних категорій взаємно суперечливими уявленнями. Це важко вважати прогресом..».

А.В.Юревич безсумнівно правий, коли стверджує, що невдалі спроби бути схожою на природничі науки викликали прагнення обґрунтувати виняткове становище психології. Самовизначення психології найчастіше здійснюється за допомогою поняття «парадигма». А. В. Юревич аналізує різні позиції щодо методологічного статусу психології і приходить до висновку про те , що їх можна представити таким чином : 1) психологія являє собою допарадигмальну область знання, 2) психологія є мультипарадигмальною наукою , 3) психологія – позапарадигмальна область знання . На його думку, визначення методологічного статусу психології на основі третьої позиції дозволяє психології подолати комплекс несхожості на точні науки .

Головну причину кризи психології автор бачить у загальній кризі раціоналізму , яка охопило всю західну цивілізацію. «В умовах загальної кризи раціоналізму кордони між науковою психологією і системами знання, які ще недавно вважалися несумісними з наукою , вже не є непроникними».

Використовуючи важливі поняття «соціодигми» і «метадигми», Андрій Юревич пише: «Дослідницька ж і практична психологія, володіючи всіма відмінностями , характерними для різних парадигм, розвиваються до того ж різними спільнотами, і тому їх слід було б позначити не як конкуруючі парадигми, а як різні соціодигми». Метадигми пов'язані з виділенням таких систем ставлення до світу як західна наука, традиційна східна наука, релігія тощо ; вони спираються на різні типи раціональності . « Ці системи носять більш загальний характер, ніж парадигми і навіть соціодигми, і, розвиваючи дану

термінологію, їх можна назвати метадиґмами, відвівши їм відповідне місце в ієрархії когнітивних систем» [там же , с. 9]. Наука за А. В. Юревичем залежна від суспільства не тільки соціально , але і когнітивно, вбираючи і включаючи до складу наукового знання породжені іншими метадиґмами і поширені в суспільстві уявлення.

Безсумнівно, що криза психології може бути подолана тільки цілеспрямованою спільною роботою психологічної спільноти , тобто соціальним шляхом. Але її першопричина лежить, на нашу думку, саме в когнітивній площині і полягає в неадекватному розумінні психологічною наукою свого предмета.

Предмет психології : необхідність « нового погляду »

Визначення предмета психології здійснює ряд важливих функцій. По-перше, він виконує роль осереддя, яке би дозволяло реально співвідносити результати досліджень, що проводяться в рамках різних підходів та наукових шкіл. По-друге, предмет не повинен бути « штучно» сконструйованим, а існувати реально і вказувати на предмет науки в справжньому сенсі слова . По-третє, йому слід бути внутрішньо досить складним, щоб утримувати в собі те сутнісне, що дозволяє виявляти власні закони існування та розвитку. Звідси випливає необхідність теоретичних досліджень в області предмета психології. По-четверте, розуміння предмета повинно дозволяти розробляти науку за власною логікою, не зводячи розгортання психологічних змістів до чужої для психології логіки природного або герменевтичного знання.

Це мабуть має бути методологія на історичній основі, плюралістична, вільна від ідеології , орієнтована не тільки на завдання пізнання, а й на практику. У ній повинні бути представлені пізнавальний, комунікативний і практичний блоки. Важливо, щоб методологія давала можливість максимально широкого розуміння предмета . Це необхідно в першу чергу для того, щоб з'явилася можливість реального, а не декларативного співвіднесення результатів досліджень, отриманих при різних підходах .

В даний час маємо дослідження, виконані в розбіжних методологічних

традиціях, психологи схильні бачити все що завгодно, тільки не методологічні відкриття. Історія психології дає безліч свідчень, що за роботами А. Адлера , К.-Г. Юнга , А. Маслоу та ін. сучасники з готовністю і з легкістю визнають ті чи інші конкретні досягнення, але «паростків» нової методології вони намагаються «не помічати». Методології , яка життєво необхідна нашій науці, бо без неї неможливо наблизитися до вирішення проблеми співвідношення психологічної науки і життя. Проблема досі не вирішена, хоча зараз, на початку ХХІ століття , це одна з основних умов існування наукової психології.

У своїх працях М.Фуко презентує постнекласичний погляд на модерн-науку. Він зазначає, що вагомим важелем реалізації влади є знання. Це не тільки засіб, який використовується людьми для встановлення свого панування, а і владне ставлення знаючого до того, кого він пізнає, забезпечуючи утримання цього панування. Однак владі необхідно лише таке знання, що допомагає відтворенню встановленого нею порядку. Звідси напруження, що виникає між інтелектуалами і представниками владних структур у суспільстві. За М. Фуко, процес виробництва знання — це процес інноваційний. Владні ж структури заохочують лише тих інтелектуалів, що допомагають за допомогою знань, переведених у технології, підтримувати і розширювати кордони існуючої влади. Знання іншого плану витісняються на периферію панівної культурної парадигми; їх породження і поширення щонайменше не заохочується, якщо не придушується. Таким чином, і тут влада встановлює свої норми, мораль, уявлення про девіації.

Нове розуміння предмета психології відкриє нові перспективи. Таке розуміння стане також основою для розробки методології психології: змістовної, на історичній основі , що допускає плюралізм, деідеологізованої , орієнтованої не тільки на дослідження, а й на практику. Принципово важливо , що в психології виникне можливість відмовитися, нарешті, від відтворення або природничонаукових, або герменевтичних логічних схем і піти власним шляхом. У цьому випадку науки про психічне складуть особливий клас наукових дисциплін зі своєю логікою і своїми методами, а всередині психології виявиться

можливим співвіднести досягнення природничої психології, з одного боку, і розуміючої, герменевтичної, гуманістичної, трансперсональної психології - з іншого. Саме для цього необхідна нова *комунікативна* методологія психології.

Закони в психології Теоретичні та експериментальні дослідження кожної науки спрямовані на розробку її понятійного апарату і виявлення об'єктивних законів і закономірностей, яким підпорядковані всі процеси і явища. Закони розкривають об'єктивні, стійкі, істотні зв'язки між явищами дійсності, їх сукупність становить зміст науки, дозволяє формулювати нові проблеми і здійснювати прогнози подальшого розвитку. Специфіка кожної науки, в тому числі і психології, відображається в характері її законів. Виявлення і пізнання законів психології має свої особливості і труднощі, пов'язані з незвичайною природою психічних явищ. Адже психічні стани суб'єкта недоступні сторонньому спостереженню. Завдання ж психології полягає в тому, щоб, користуючись об'єктивними методами, розкрити об'єктивні закони, яким підкоряється психіка. Психічним явищам властива динамічна мінливість. Досліджуючи багаторазово один і той же психічний процес, можна помітити, що завжди він залежить від певних умов і протікає по-іншому. Це не випадковість. Психічне як суб'єктивне відображення не може бути незмінним. Тому закони, які відкривають в психології, не визначають твердо і однозначно зв'язку між явищами. Це - закони-тенденції, в яких загальне виступає як тенденція. У психології відомо багато законів. Деякі з них навіть виражені в строгій математичній формі. Вони відносяться до різних рівнів психічного, розкривають його різні виміри. На основі аналізу того, що в них відображено, Б.Ф. Ломов розділив їх на шість основних груп. 1. Закони, в яких відображаються відносно прості залежності, наприклад стійкі зв'язки між зовнішніми впливами і певними психічними явищами, а також між самими явищами. Зокрема, це основний психофізичний закон Вебера-Фехнера, згідно з яким інтенсивність відчуття прямо пропорційна логарифму сили подразника. 2. Закони, які розкривають динаміку психічних процесів у часі. Один з них - закон перцепції, відкритий М.Г. Ланге. Він відображає закономірну послідовність фаз процесу сприймання:

зоровий перцептивний образ розгортається фазами - від грубого розрізнення загальних пропорцій предмета і його положення до формування диференційованого і завершеного образу. 3. Закони, що характеризують структуру психічних явищ. Прикладом може служити сучасне уявлення про пам'ять. Спочатку її розглядали як просту однорідну функцію. Однак, в процесі дослідження виявилось, що вона є складною системою, яка включає певну структуру сховищ інформації, їх реорганізацію, а також потоки інформації і процеси управління ними. 4. Закони, в яких фіксується залежність ефективності поведінки людини від рівня її регуляції. Наприклад, закон Йеркса-Додсона, що обґрунтовує залежність успішного вирішення завдань від рівня мотивації. Згідно з ним існує певний рівень мотивації, при якому продуктивність виконання завдань є високою. Подальше зростання мотивації не підвищує (а іноді знижує) продуктивність. 5. Закони, що стосуються психічного розвитку людини і розглядається в масштабі її життя. Прикладом є закон про нерівномірність (гетерохронність) розвитку психічних функцій в окремі періоди і протягом усього життя людини. 6. Закони, в яких розкриваються основи різних психічних властивостей людини. Зокрема, залежність психічних якостей людини від її діяльності в системі суспільних відносин. Ця класифікація не є остаточною і незмінною: психологія як наука знаходиться в постійному розвитку, виявляючи раніше невідомі психічні факти, формулюючи нові закони, уточнюючи відомі. Закони кожної групи виявляють істотні стійкі зв'язки лише в певній площині. Тому жоден з них не є універсальним - він є вузьким, неповним і наближеним і має свої межі застосування. Ось чому строгий науковий підхід до розвитку психології вимагає не тільки виявити об'єктивний закон, але і встановити умови і межі його дії.

Основні проблеми психологічної науки. Психофізіологічна проблема. Психогностична проблема. Психомотиваційна проблема. Психопраксична проблема. Психосоціальна проблема.

Основними проблемами наукової психології є: 1) проблема психофізіологічна - про співвідношення психіки та її тілесного субстрату; 2)

проблема психосоціальна - про залежність психіки від соціальних процесів та її активну роль в їх реалізації конкретними індивідами і групами; 3) проблема психопраксична - про формування психіки в ході реальної практичної діяльності та про залежність цієї діяльності від її психічних регуляторів - образів, операцій, мотивів, особистісних властивостей; 4) проблема психогностична - про співвідношення чуттєвих і розумових психічних образів до реальності, яка ними відображається. Ключові проблеми теоретичної психології (психофізіологічна, психогностична, психосоціальна, психопраксична) також, як і категорії утворюють відкритий ряд: до нього можливі доповнення по мірі розвитку психологічної науки. Вони виникають фактично на кожному етапі історичного шляху формування психологічного знання і виявляються залежними від стану суміжних наук: філософії (насамперед, гносеології), фізіології, герменевтики, а також суспільної практики. Ключові проблеми можуть розглядатись як "класичні", такі, що неодмінно виникали протягом всієї історії психології. Розробка основних проблем ведеться на основі принципів детермінізму (розкриття обумовленості явищ дією факторів, що їх породжують), розвитку (визнання зміненості психічних процесів, їх переходу з одного рівня на інший, виникнення нових форм) та системності (трактовка явищ як внутрішньо пов'язаних компонентів психічної організації.).

Психофізіологічна (психофізична) проблема Психофізіологічна (психофізична) проблема - питання про активну системну взаємодію тіла і психіки людини. Історично сформована наукова дискусія про роль тіла і психіки в житті людини, а також їх взаємозв'язок. Існують різні погляди на те, як співвідносяться тіло і психіка, однак, даний спір досі не вирішений остаточно. Психофізіологічна проблема з'явилася в XVII столітті, завдяки Р. Декарту, який висунув теорію про поділ всього суцього на дві субстанції (тілесну і духовну). Тілесна субстанція має прояви, пов'язані з ознаками переміщення в просторі (дихання, харчування, розмноження), а духовна пов'язана з процесами мислення і волі. Р. Декарт вважав, що вищі психічні процеси не можуть бути прямо виведені з фізіологічних (тілесних) процесів або тим більше зведені до них, тому

почав шукати пояснення тому, як існують ці дві субстанції в людині. Це пояснення отримало назву психофізичної взаємодії і визначалося Р. Декартом наступним чином: тіло впливає на душу, пробуджуючи в ній пристрасті у вигляді чуттєвих сприймань, емоцій тощо, а душа, володіючи мисленням і волею, впливає на тіло, примушуючи його працювати і змінювати свій хід. Теорія Р. Декарта про психофізичний паралелізм дала початок становленню психології як самостійної науки. По мірі розвитку теорії психофізичного паралелізму були висунуті ще кілька способів вирішення психофізіологічної проблеми. Один з них запропонував Т. Гоббс, який вважав, що існує тільки одна субстанція - тілесна, або матеріальна, яка також є і мислячою субстанцією. Т. Гоббс вважав, що мислення - похідна від тілесних процесів, і має вивчатися за допомогою спостереження різноманітних рухів тіла і в тілі. Г. Лейбніц, намагаючись спростувати теорію Р. Декарта, висунув свій спосіб взаємодії душі і тіла. За Г. Лейбніцем душа і тіло слідує своїм власним законам: душа діє згідно із законом кінцевих причин (наприклад, відповідно до мети), а тіло - за законами діючих причин. Вони не можуть впливати один на одного, але взаємодіють в гармонії, так як є суттю одного і того ж універсуму. Б. Спіноза розробив можливе рішення психофізіологічної проблеми в дусі монізму, висунувши концепцію про те, що немає двох окремих субстанцій, а є єдина природа (Бог), що має різні властивості (атрибути), з чого випливає, що свідомість і тіло - атрибути природи. Позиція монізму стверджує єдність світу в його різних проявах (духовному і матеріальному). Ще до позначення співвідношення тіла і психіки як проблеми в філософії в побутовій свідомості вже сформувалися певні погляди щодо її вирішення. Безсумнівно, що в різних культурах, на різних історичних етапах вона вирішувалася неоднаково. Таким чином, можна умовно розмежувати історію на кілька періодів, співвідносячи їх з тих чи інших поглядом на зазначену проблему. 1) Первісний пансоматизм. Найдавнішому людству не знайомий бар'єр між духовним і тілесним. Тіло тут - опора людського порядку, яка поєднує природу і суспільство через свої фундаментальні потреби 2) Тілесно-пластичний канон античності. Історичне

призначення античності визначено європейськими вченими як перетворення живого тіла в естетичний предмет. Виникає уявлення про «калокагатію» - спільну красу тіла і внутрішнього світу. 3) В середні віки домінує дуалістичне уявлення: відбувається повне розмежування, а іноді і протиставлення душі і плоті. Тіло тут - загадка і опонент книжності. 4) У зв'язку з циклом швидких змін (економічних, соціальних, політичних, культурних) тіло втрачає велику частину семіотичних функцій: вони розбираються технікою, писемністю, наукою. З розвитком технічної комунікації людина все більше бачить перед собою не живу тілесну істоту, а знак, картинку, знімок, кадр, тіло - об'єкт для вивчення або впливу. Разом з індустріальною епохою приходить уявлення про тіло - машину. 5) Починаючи з XIX ст. по наші дні. Нове відкриття тілесності відбувається в XX столітті, коли її образ і норми знаходяться під впливом масової комунікації і суспільства споживання. Саме опозиції душа - тіло, ментальне - чуттєве характерні для свідомості сучасної людини. З культурологічної точки зору настала нова картезіанська епоха, що стоїть на трьох стовпах: «Перший елемент - відчуження від тіла. Другий - відділення емоції від розуму. Третій - використання тіла як машини». Між людиною і її тілом завжди присутнє вже не щось сакральне і потаємне, а знання його фізичного устрою, схема тіла, бачення тіла «зі сторони». Це знання - в певному сенсі той посередник, який витісняє внутрішній досвід, знецінює його. Звідси настільки популярні сьогодні іконографії тіл-механізмів, тіл-машин, тіл-автоматів та ін. Наслідком є розвиток біотехнологій, спрямованих на поліпшення роботи «машини», збільшення часу її використання. Людина прагне до здійснення картезіанської мрії про абсолютний контроль над тілом. Концепція, у межах якої психофізіологічна проблема вирішується найбільш повно, базується на теорії функціональних систем П.К. Анохіна. На думку цілого ряду видатних учених (Б.Ф. Ломов, В.Б. Швіркова, К.К. Платонова, С.П. Ільїн та інші), підхід до вирішення проблеми співвідношення психології та фізіології став можливим саме на основі теорії функціональних системи, яка пов'язана з вивченням загальних принципів цілісної діяльності організму.

Базуючись на означеній концепції, можна сказати, що вирішення психофізіологічної проблеми полягає в тому, що співвідношення психічних та фізіологічних процесів розглядається не з застосуванням прямого співставлення, а через їх поєднання в єдину систему, яке здійснюється за допомогою якісно своєрідних системних процесів. Таким чином, психічне та фізіологічне виступають одне по відношенню до іншого саме як системні процеси.

Психогностична проблема Коло досліджень психогностичної проблеми: пізнавальні процеси (відчуття, сприймання, уява, мислення) та їх продукти (образи) як феномени, що розглядаються виходячи з принципів детермінізму, системності та розвитку з метою виявити:

- причинні фактори, що їх породжують та регулюють;
- історію стадіального перетворення цих феноменів;
- їх функцію в загальній системі життєдіяльності суб'єкта. Центральною в

цій проблемі є категорія образу. Але, звичайно, при її розробці розкривається її зв'язок і з іншими категоріями. Розглянемо більш докладно таке співвідношення як образ – свідомість. О.М.Леонтьєв дав визначення свідомості як такої, що у своїй безпосередності відкриває суб'єкту картину світу, в яку включений і сам суб'єкт, і його діяльність, і стани. Зараз є намагання представити свідомість як “відносини в дійсності”, але тут треба згадати і про таке поняття як ідея. Ідеєю є образ у дії, продуктивне уявлення, що формує свій об'єкт. Отже в цьому понятті долається опозиція суб'єкта та об'єкта. Ми визначаємо образ як свідомість, виявляючи в ньому те, що характеризує його дієвість. Свідомість – цілісний образ дійсності, що реалізує мотиви, відношення індивіда, включає його самопереживання поряд з переживанням положення світу в якому існує суб'єкт. Розглянемо зв'язок таких категорій, як образ та дія. Психічний образ та психічна дія втілилися у предметності образу та активності його побудови, що пояснювалось реальною взаємодією організму з середовищем. Експериментальне підтвердження цьому отримав Г. Гельмгольц, потім – І.М. Сеченов, який побачив у моторному апараті певну психічну дію, що направляється чуттям, тобто психічним образом середовища, до якого ця дія

пристосовується. Зв'язок образу з дією психофізіологи пояснили сенсомоторним механізмом, схованим від свідомості; Дж. Брентано ж затвердив цей зв'язок у межах свідомості. У цій протилежності поглядів виявилися структуралістичний (пошук елементів психіки) та функціоналістичний (вивчення функцій, подібних до біологічних) напрямки психології свідомості. На противагу ним виник новий напрямок – гештальтпсихології -, що розробляв проблему цілісності образу (образу як організованого цілого, властивості якого не можуть бути виведені з властивостей частин) та охоплював всі рівні когнітивної організації психіки (як сенсорний, так і інтелектуальний). У зв'язку з поняттям цілісності була розроблена гіпотеза інсайту як миттєвого зрозуміння. Вона була протиставлена концепції спроб та помилок, що була розроблена в рамках біхевіоризму. Інсайт – перехід до нової пізнавальної образної структури, і відповідна зміна пристосувальних реакцій. Образ у гештальтпсихології виступає у вигляді сутності особливого роду, що підкорюється власним законам (прегнантності, константності). А зв'язок образу з реальною, предметною дією не прослідковується. Філософський контекст психогностичної проблеми стосується проблеми ідеалістичної та матеріалістичної орієнтації. Для першої – об'єкт існує не інакше, як в формах діяльності суб'єкта, що пізнає, для другої – незалежна від чуттєвого досвіду дійсність (природна чи соціальна) служить основою її відтворення (активного відображення). друга проблема стосується істинності пізнання, критеріїв істинності; проблеми співвідношення “віри”, раціонального знання. Звичайно, все це відобразилось і у психологічному знанні: виділення форм пізнання, переходів від одних до інших, вивчення ілюзій, джерел віри. Інший аспект психогнозису - способи здобуття знань. А більш загально – внутрішній та зовнішній план прояву психіки. Внутрішній план не відділений від суб'єкта, він відкритий йому внаслідок здатності до самоспостереження, що далі привело до поняття рефлексії. Рефлексія виступила як один з різновидів гнозису, а надалі стала основою для методу інтроспекції у психологічному знанні. Проблема ж співвідношення суб'єктивного та об'єктивного чітко виділилась у процесі становлення психології. Перші теоретичні системи

будувались на основі саме методу інтроспекції та претендували на істинність отриманого таким способом знання. Однак, науково-психологічне знання збагачувалось за рахунок об'єктивного методу. Завдання наукового психогнозису стикнулись з необхідністю відкинути точку зору філософії позитивізму (згідно якій об'єктивне – це безпосередньо спостережене у вигляді «чуттєвих даних» без «домішок» теоретичних міркувань). Між тим розвиток наук показав, що істини, що відкривають людському розуму незалежну від нього (об'єктивну) природу речей, їх закономірності, добуваються не інакше, як роботою цього розуму.. А спеціальні наукові методи (спостереження, експеримент, тестування) дозволяють вивчити ці явища та вибудувати знання, що має ознаки науковості. Це третій аспект психогнозису: пізнання того процесу, в ході якого здобувається та використовується наукове знання про психіку (що неодмінно включає і когнітивний компонент). Тут ми також стикаємось з проблемою рефлексії, але тут це вже рефлексія «другого порядку», об'єктом якої є не реконструкція психічного світу особистості у певних наукових уявленнях, а саме ці уявлення як один з продуктів інтелектуальної творчості вчених. Сюди ж входить і рефлексія щодо методів пізнання когнітивних процесів. На наступний виток вивела психологічне знання потреба співвіднести вирішення психологічних задач з успіхами кібернетики та її інформаційним підходом (тут важливим стає поняття сигналу як носія інформації про явище чи подію). Вивчення перетворень інформації у розрахункових машинах у співставленні з пізнавальними феноменами у людини призвело до появи когнітивної психології. За будь-яким дослідником є минуле його науки. Проводячи власні дослідження, він спирається на ті чи інші теоретичні положення і пояснює отримані результати, виходячи з певної системи категорій та пояснювальних принципів. Деякі школи у психології приділяли більшу увагу одним категоріям і заперечували чи не розробляли інші – це накладало відбиток на всі дослідження, що велись у рамках цих шкіл. Тут можна говорити про так звану категоріальну апперцепцію: категоріальний апарат науки керує думками людей об'єктивно: він грає роль апперцепції у їх

психологічному сприйнятті проблем та перспектив розробки, впливаючи на динаміку теоретичних поглядів, на осмислення емпірично даного. Слід зазначити, що в цьому плані виявляються також зв'язки психогностичної та психомотиваційної проблеми: дійсно, що оскільки весь зміст діяльності вченого є у конструюванні нового знання, увагу привертає пізнавальний аспект дослідницької діяльності; але неможливо ігнорувати його внутрішню мотивацію у науковій роботі. Отже при розгляді цього аспекту психогнозису у повному смислі слова відбувається обертання назад: тільки обертаючись на минуле наукове пізнання виявляє, на що воно здатне, у чому джерела попередніх успіхів та невдач. Основним механізмом самопізнання науки, рефлексії наукового знання постає принцип історизму.

Психомотиваційна проблема Психомотиваційна проблема: формування направленості поведінки, розглядання мотиваційної сфери у єдності з категоріями образу, дії та відношення. Цінність – мотив, що характеризується певним місцем у системі самовідношень суб'єкта. Але для того, щоб мотив виступив як цінність, індивід повинен здійснити певну дію (ціннісне самовизначення). Результатом цієї дії є не тільки образ мотиву, але й переживання даного мотиву індивідом у якості невід'ємної частини себе. Через цінності індивід персоналізується. Подібно до того, як образ і дія суть реалії, що виконують життєві функції в системі відносин індивіда та світу, а не всередині замкненої у самій собі свідомості, також однією з головних реалій є мотив. Підходи до психомотиваційної проблеми. Суттєвим постає питання про природність та моральність у мотиваційній сфері. Зіткнення природних інстинктів з моральним зарядом «рефлексів головного мозку» поставило проблему їх конфлікту. В школах В.М. Бехтерєва та І.П. Павлова мотиваційна енергія вважалась за таку, що повинна вирішувати біологічні завдання на виживання. Схема вироблення нових рефлексів будувалась на ідеї біологічної значущості мотиву, що позначалось терміном «підкріплення». Мотив відповідав потребі організму в самозбереженні, у задоволенні його біологічних потреб. «Умовна» мотивація діставала енергію у «безумовній», закладеній в організмі

його природою. У І.М. Сеченова формування рефлексу підлягало соціально-моральному завданню формування вольової особистості. Передумовою нових поглядів на об'єктивний (незалежний від свідомої мети) характер мотивів поведінки стали вчення К. Бернара (про вітальну активність організму, направлену на утримання стабільності його внутрішнього середовища) та Ч. Дарвіна (про активність, направлену на адаптацію до зовнішнього середовища). Аналіз складної мотиваційної структури особистості привів З. Фрейда до трьохкомпонентної моделі її устрою як динамічної та з самого початку конфліктної. Конфліктність виступила у зіткненні несвідомих потягів з силою «Я», що має свої захисні механізми, та тиском «Над-Я» (у якому представлені соціальні норми, заборони, що також мають мотиваційну силу). Енергія та динаміка мотиву – суттєва наробка психоаналізу. Якби дії не здійснювала людина, наскільки б високою не була ступінь їх усвідомленості та логічної продуманості, жоден зовнішній чи внутрішній акт поведінки не може пройти без мотиваційної (а отже, і енергетичної) забезпеченості. К. Левін у своїх дослідженнях вчив про те, що пояснити поведінку можна тільки виходячи з тих відносин, що створюються у особистості з безпосереднім середовищем у даний мікроінтервал часу. Він ввів поняття «життєвого простору», а напрямок психологічної сили став позначати вектором. У радянській психології у якості загального механізму виникнення мотиву розглядалась реалізацію потреб у ході пошукової активності і перетворення її об'єктів в мотив, «предмети потреб» (О.М. Леонтьєв). Джерелом розвитку мотивів є процес суспільного виробництва матеріальних та духовних цінностей. В онтогенезі певні цінності засвоюються і набувають спонукальної сили. Ці мотиви виконують функцію смислоутворення, тобто надають дійсності особистісний смисл. Ця функція пов'язана з контролюванням загальної направленості діяльності особистості. Ключовим у вивченні мотиваційної сфери неодмінно виступало питання про її ієрархічну будову, про різні рівні її організації. Головні досягнення у пізнанні біологічного рівня відображені у вченні про гомеостатичну регуляцію поведінки, завдяки якій зберігається цілісність організму на протигагу загрозливим зовнішнім чи

внутрішнім факторам. Однак, є і інша мотиваційна сила – дослідницька. Отже, тут принцип єдності організму та середовища розкривається у своїх мотиваційних характеристиках: мотивація, направлена на збереження організму, нероздільно пов'язана з мотивацією, що забезпечує вивчення середовища. Якщо розрізняти два типи мотивації (зовнішню та внутрішню), то стосовно вчених, для яких сам процес пошуку нового є самоцінним, говориться про внутрішню вмотивованість, а якщо їх енергія спрямована на інші цілі та цінності, то говорять про зовнішню вмотивованість. Але тут слід зазначити, що сам суб'єкт не є кінцевою причиною тих ідей, що починають поглинати його мотиваційну енергію. Поява цих ідей обумовлена зовнішніми по відношенню до особистості обставинами, ситуацією, логікою пізнання. Мотиваційна сфера життя людини науки має ієрархізовану структуру з складною динамікою переходу від «зовнішнього» до «внутрішнього». Але тут самі терміни, можливо, невдалі, оскільки будь-який мотив виходить з особистості (на відміну від стимулу). Внутрішня мотивація в умовах наукової діяльності створюється у індивіда об'єктивною проблемною ситуацією (історичний аспект) та співвідношенням інтелектуальних сил у науковому співтоваристві (соціокультурний аспект). Тільки тоді психологічний аспект в цій системі відношень набуває перспективи актуалізувати свою унікальність та особистісність.

Психопраксична проблема Психопраксична проблема формулюється так: формування психіки в процесі реальної діяльності та залежність цієї діяльності від її психічних регуляторів (образів, мотивів, психічних властивостей). Базисною категорією є категорія дії. Певне відображення психопраксична проблема знайшла у формулюванні принципу єдності свідомості та діяльності; при розгляді поняття суб'єкта діяльності. Діяльність представляє собою цілісну внутрішньо диференційовану (таку, що має колективно-розподілений характер) самоцінну дію – таку дію, джерело, мета, засіб та результат здійснення якої - в ній самій. Джерело діяльності – мотиви індивіда, мета – образ можливого, засоби – дії у напрямку проміжних цілей, результат – переживання відносин, що будуються зі світом. Розглянемо, яким чином психопраксична проблема

розв'язувалась різними авторами. Відомою є схема класичного біхевіоризму «стимул – реакція», що втілює погляди на поведінку як на обумовлений подразником поведінковий акт. Категорії образу, мотиву, дії потребували свого пояснення. Але замість них є «дискримінативний стимул», підкріплення та стимул-реактивне відношення. Категорія образу відкрито відкидалась як невловима, містична. Поняття про поведінку трактувалось як таке, що виключає факти свідомості (Дж. Уотсон); необіхевіоризм намагався залучити до системи поведінкових понять і образи (Е.-Ч. Толмен), і нервові процеси периферичного рівня (КЛ. Халл). На зміну їм прийшли спроби Б. Скіннера, що дотримувався «радикальної» орієнтації. Отже можна зробити висновок, що психопраксичний аспект поведінки не може розроблятися сам по собі, безвідносно до психогносеологічного та психофізіологічного. С.Л. Рубінштейн говорив про діяльність як основний спосіб існування психічного. Аналізуючи проблему співвідношення свідомості та діяльності, він прийшов до висновку формування свідомості в діяльності і сформулював принцип єдності свідомості та діяльності. Виходячи з історичного підходу, він вважав, що історичний розвиток людської діяльності опосередкований історичним розвитком свідомості. Розроблюючи принцип детермінізму і пов'язану з ним проблему необхідності та свободи, у роботі «Людина та світ» С.Л. Рубінштейн говорив про те, що взаємозв'язок людини та світу включає свідому регуляцію поведінки самою людиною. Це передбачає усвідомлення людиною світу та дій, що направлені на його зміну. Він наполягав на врахуванні багатоплановості психічного. Суб'єкт (як Я) – це суб'єкт свідомої, довільної діяльності. Ядро його становлять усвідомлені мотиви – мотиви свідомих дій. Але психічний зміст особистості також включає розмаїття неусвідомлених тенденцій – спонукань мимовільної діяльності. Розгляд психічних процесів повинен включати і особистісний, мотиваційний аспект відповідної діяльності. Б.Г. Ананьєв, розглядаючи характеристики людини як суб'єкта діяльності, у якості вихідних виводив свідомість (як відображення об'єктивної дійсності) та діяльність (як перетворення дійсності). У фізичній діяльності людина характеризується не тільки індивідуальними

властивостями, а й технічними засобами праці, що перетворюють, посилюють його функції. Як суб'єкт теоретичної діяльності людина характеризується знаннями та вміннями, з яких потім розвиваються здібності та таланти. Ядро у структурі людини – структура особистості, в якій перехреснюються, узагальнюються найважливіші властивості не тільки особистості, а й індивіда та суб'єкта діяльності. Б.Ф. Ломов розглядав проблеми категорії діяльності і виводив її як суспільно-історичну категорію. У зв'язку з цим пропонував вивчати цю категорію не з відносин «суб'єкт - об'єкт», а з вивчення функцій цієї діяльності у 186 системі суспільного життя. Також з його точки зору саме суспільна система визначає мотиви та цілі індивідуальної діяльності. Індивідуальна діяльність – функція тих чи інших суспільних відносин: треба зрозуміти, які відносини і як реалізуються в даній діяльності. Звідси виходить, що і відносини «суб'єкт - об'єкт» є опосередкованими системою суспільних відносин. Розглядаючи проблему терміна «діяльність», Б.Ф. Ломов говорить про неможливість розгляду перцептивних, мнемічних та інших психічних процесів як особливих видів діяльності (бо треба буде довести, що в них є мотив, мета тощо). Отже, він пропонує розглядати ці процеси не як «діяльність», а як «активність». Чітко сформульованою Б.Ф. Ломовим є і сама психопраксична проблема. Автор говорив про завдання психології при вивченні діяльності: вивчення закономірностей формування та розвитку системи психічних відображень як «внутрішніх умов» (термін С.Л. Рубінштейна), як однієї з найважливіших характеристик суб'єкта діяльності. З одного боку, діяльність розглядається як детермінанта психічних процесів, станів, властивостей, з іншого – психічне як фактор діяльності. Отже тут проявляється зв'язок і з пізнанням, і з мотивацією, і з цілеутворенням. Адже мотив та ціль утворюють вектор діяльності. Мета діяльності – ідеальне уявлення (образ) майбутнього результату, що визначає характер та способи дії людини. Також Б.Ф. Ломов розглядає дуже важливий аспект співвідношення діяльності та психіки і тут постає нова проблема: внутрішньої та зовнішньої діяльності. Вирішуючи це питання, автор говорив про їх нерозривність. А роль психічних процесів у

діяльності в тому і полягає, що оскільки вони є процесами відображення дійсності, вони забезпечують її регуляцію: адекватність предмету, умовам. Тобто, основними функціями психіки в діяльності є когнітивна та регулятивна. На такі зв'язки також звертав увагу і О.М. Леонтьєв, говорячи, що саме діяльність здійснює зв'язки суб'єкта з предметним світом, що відображається у ньому. З свого боку, це психічне відображення є необхідним моментом (таким, що регулює, направляє) самої діяльності. В діяльності і відбувається перехід об'єкта в суб'єктивну форму, в образ; разом з цим в діяльності здійснюється перехід діяльності в її об'єктивний результат у вигляді продукту. Отже саме тут і відбувається взаємоперехід полюсів «суб'єкт – об'єкт». Вивчаючи діяльність, психологія повинна розкривати форми, рівні та динаміку суб'єктивного відображення дійсності та механізми психічної регуляції діяльності. Також вивчати вплив діяльності на розвиток психічних процесів, станів та властивостей людини. З одного боку, тільки завдяки інтелектуально-мотиваційній енергії людини виявляється досі невідома інформація. З іншого – творча наукова діяльність можлива тільки у певній соціальній атмосфері та під дією об'єктивної динаміки ідей, що не залежить від індивідуальної волі та здібностей особистості. Тому теоретико-психологічний аналіз науки як діяльності має справу з інтеграцією 3-х змінних: соціальною, когнітивною та особистісною. Соціальна атмосфера, у якій творить вчений, має декілька шарів, вищий з яких - взаємозв'язок науки та суспільства у різні історичні епохи. Але і сама наука являє собою певну підсистему у соціокультурному розвитку людства. Одна з особливих норм наукової діяльності – продукувати знання, що було б новим по відношенню до попереднього знання про об'єкт. Це соціальне призначення. Суспільний інтерес сконцентрований на результаті, а не на процесі пошуку нового. Однак, при високій новизні результату інтерес викликає і особистість дослідника, особливості його наукової діяльності. Суттєво впливають на неї і особливості мотивів, що надають пошуку особливу енергію та зосередженість на проблемі. Відкриття нового переживається особистістю як цінність, що перекриває всі інші. Предмет науки будується за допомогою

спеціальних інтелектуальних дій та операцій. Вони, як і норми спілкування формуються в процесі дослідницької практики і подібно до інших соціальних норм задані об'єктивно; особистість засвоює їх, заглиблюючись в цю практику. Все розмаїття предметного змісту науки в процесі діяльності певним чином структурується відповідно до правил, що є інваріантними по відношенню до цього змісту. Отже необхідність розглядати наукову діяльність у трьох аспектах, вплив цієї діяльності на індивідуальні властивості дослідника, обумовленість її мотивами, індивідуальними особливостями когнітивної сфери і складає суть психопраксичного аспекту науки.

Психосоціальна проблема У колі методологічних проблем психології чільне і відповідальне місце займає психосоціальна проблема — питання про наявність соціального в психіці окремої людини. Від характеру розв'язання цього важливого методологічного питання залежить вибір підходів до вирішення багатьох теоретичних та науково-прикладних проблем. Оскільки нині проблема людини стає загальною проблемою сучасної науки, природно, що і питання про специфіку психіки людини та її відношення до зовнішнього світу набуває важливого значення не тільки для психології, а й для інших людинознавчих наук. Але в розробці методологічних проблем у сучасній психології помітна явна диспропорція. Якщо психофізіологічній проблемі присвячено багато публікацій, серед яких є ряд монографій, то психосоціальна проблема «розчинена» в дослідженнях із загальної та соціальної психології і навіть не ставиться як спеціальна методологічна проблема типу психофізіологічної. Між тим в історії психологічної думки, є ряд цінних спроб вирішення психосоціальної проблеми, які заслуговують критичного аналізу і подальшої їх розробки. Ми обмежимося у даному разі переважно оглядом досліджень з цієї проблеми в зарубіжній та радянській психології в зв'язку з аналізом тенденцій розвитку категоріального ладу психології.

Психосоціальна проблема має ряд таких аспектів, як питання:

- про співвідношення біологічного та соціального в психіці людини;

- про співвідношення колективного та індивідуального в психологічній структурі суспільного індивіда;

- про відношення психіки людини та інструментів (знарядь праці і знаків), в яких вона моделюється і за допомогою яких формується (психоінструментальне питання). Виділені аспекти психосоціальної проблеми взаємопов'язані, але в історії психології розглядались переважно ізольовано один від одного. Тому розглянемо, як розроблявся кожний з них окремо. Спершу уточнимо традиційне формулювання одного з аспектів психосоціальної проблеми — питання про відношення біологічного та соціального в психіці людини. У сучасній науці психічні явища розглядаються як невідривні від біологічної та соціальної форм руху матерії. Психічне, як відомо, не існує самостійно, воно є атрибутом, а не субстанцією. Психічне саме включене в більш широкі системи — біологічну та соціальну — і виступає за певних умов їх атрибутом. Психічне, будучи атрибутом соціальної чи біологічної форм руху матерії, причинно зумовлюється різними апсихічними факторами. Якщо психіка атрибут, а не субстанція, то не може бути й мови про особливу психічну причинність, тобто виведення причинної зумовленості психіки з неї самої. Але це ніскільки не пригнічує положення про активну роль психічного в життєдіяльності людини. Дійсно, психічне — важливий регулятор діяльності людини, проте, було б помилкою називати його першоджерелом поведінки. Психіка виступає детермінантою поведінки не сама по собі, а як елемент, атрибут більш складних систем — біологічної та соціальної. Точнішими і адекватнішими предмету дослідження були б терміни «біопсихічні» і «соціопсихічні» детермінанти поведінки. Доцільно було б замість виразу «співвідношення біологічного та соціального в структурі психіки» користуватись виразом «співвідношення біопсихічних та соціопсихічних детермінант», розуміючи останні як психічні структури, що зумовлені переважно біологічними чи соціальними факторами. Уточнення термінів має і інший підтекст: підкреслюється, що йдеться не про співвідношення біологічного (фізіологічного), психічного і соціального, а про взаємодію різних рівнів

детермінації самого психічного. Тому загальноприйняте і звичне формулювання «співвідношення біологічного і соціального в структурі психіки» не зовсім точне, оскільки в психіці співвідносяться не біологічне і соціальне, а психічні структури, що детерміновані переважно біологічними чи соціальними факторами. Зазначені аспекти психосоціальної проблеми протягом історії психологічної думки розроблялись дослідниками з різних методологічних позицій. Тому дослідження історії розробки психосоціальної проблеми та методів її аналізу передбачає критичний розгляд методологічних засад тих концепцій, в яких вона була представлена. Друге питання, нерозривно пов'язане з першим - співвідношення колективного та індивідуального в психологічній структурі суспільного індивіда Сократ звернув увагу саме на внутрішній світ людини, на її пізнавальні та моральні якості і можливості. Завданням проникнути у внутрішній світ з тим, щоб змінити його у бажаному напрямку, відповідав метод Сократа — мистецтво іронії, маєтики як своєрідне наближення до соціопсихічного формуючого експерименту. Уявлення про спричиненість поведінки особи і її внутрішнього світу взаємодією з іншими людьми були надійнішим ґрунтом для розробки вчення про активну суспільну природу людини. З утвердженням біопсихічного детермінізму змінюється тлумачення взаємозв'язку соціального та індивідуально-психологічного. Вперше суспільство розглядалось як певний біологічний організм, а сім'я — як його найдрібніша клітина, в концепції О. Конта, який за вихідне в детермінації психічних актів брав процес взаємодії (а не односторонньої дії, як у механістичному детермінізмі) індивіда з іншими людьми. Але ця взаємодія розумілась як така, що базується не на трудових виробничих відносинах, а на адаптивнопристосувальних. Визнати людину соціальною істотою замало для правильного розуміння її сутності. Треба вказати джерело соціальності. З конкретно-наукових позицій психосоціальна проблема і категорія спілкування спершу розроблялись у зв'язку з дослідженням явищ гіпнозу і сугестії. Г. Тард намагався вивести соціальну зумовленість поведінки із наслідування як гіпотетичної основи соціально-психологічних зв'язків. Нічого принципово нового не дало й уточнення,

зроблене Д. Болдуїном, який виділив два види успадкування (природне і соціальне), що своїм механізмом має наслідування. Відомо, що наслідування сприяє відтворенню видового досвіду, а не його розширенню і збагаченню соціальними зразками діяльності. Наслідування — це «загальна», спільна поведінка, а не суспільна, яка передбачає індивідуалізацію дій у системі колективної діяльності. Е. Дюркгейм і представники французької соціологічної школи в психології аналізували інший аспект психосоціальної проблеми — питання про відношення колективного та індивідуального. «Особисте» і «особливе», на їх думку, — це біологічно зумовлене, позасоціальне. Соціальне представлене в нас, але характеризує не нас самих, а тільки суспільство. Воно нав'язане поодинокій природній істоті. Колективне та індивідуальне в психіці людини мислиться Е. Дюркгеймом як два антагоністичних начала. Дуалізм колективного та індивідуального подано ним у руслі гностичної проблеми як відношення в свідомості та між свідомостями. П. Жане переміщує обговорення цього питання в площину психопраксичної проблеми і, на відміну від Е. Дюркгейма, основним видом соціального зв'язку людей вважає не відношення їх свідомостей, а дію, яка розуміється як співробітництво, спільне виконання людьми практичних актів, що вимагають мовного спілкування між ними. При обговоренні питання про знаряддєвий, опосередкований характер психіки людини ігнорувалась зумовленість «знаряддєвості» реальними соціально-економічними відносинами в суспільстві. Знаряддєвість, інструментальність психіки розглядалась як продукт індивідуальної творчості (навіть коли і припускався вплив взаємодії з іншими людьми), а не як суспільно-історичне утворення. Інструментальність (знаряддєвість і знаковість) психіки бралась позаісторично. Підкреслюючи предметний характер спілкування, зазначимо, що жоден опредмечений суспільний продукт не розпредмечується в індивідуальному розвитку людини поза процесом спілкування з іншими людьми. З підвищенням в кінці XIX — на початку XX століття інтересу до пізнання закономірностей суспільних явищ у психології набуває актуальності вивчення представленості соціально-історичного в індивідуально-

психологічному. В зв'язку з поширенням неокантіанських уявлень про принципову несумісність методів природничих та суспільно-історичних наук стало дискутуватись питання про сферу застосування лабораторного експерименту в психології і про перспективи використання емпіричних і кількісних методів у пізнанні соціопсихічних детермінант поведінки. Психосоціальні стосунки (спілкування) представлені не тільки в конкретно-психологічних ситуаціях безпосередньої взаємодії осіб, а і в історично опосередкованих формах взаємодії індивідів, що проступають у процесах опредмечування та розпредмечування продуктів суспільної творчості. Саме наявність опосередкованих форм спілкування (психосоціальних стосунків), які є зосередженням багатьох детермінаційних залежностей, диктує необхідність розробки та використання нових специфічних методичних засобів. Недостатньо обґрунтований аналіз категорій, що мають описувати суспільноісторично зумовлений рівень активності поведінки, пояснюється слабкою розробленістю психосоціальної проблеми. Соціально зумовлений рівень активності поведінки є набагато складнішим у структурному та функціональному плані, ніж психофізіологічний, який описується в трьох проаналізованих вище категоріях образу, дії, мотиву. А для адекватного відображення в системі психологічних знань вищого рівня активності людини необхідно розробити більш розгалужений категоріальний апарат. Історико-теоретичний аналіз дозволив виділити такі складові елементи останнього, як дві групи категорій, що описують особливості соціопсихічного рівня детермінації поведінки загалом та специфічні особливості окремих його аспектів. Однією з категорій, що описує специфіку цього рівня загалом, є категорія спілкування (психосоціальні стосунки), виділена М.Г. Ярошевським. У цій загальнопсихологічній категорії розкривається спосіб буття і прояву психіки на власне людському рівні. Зауважимо, що термін «спілкування» широко і неоднозначно використовується в сучасній психологічній літературі. Спілкування тлумачиться то як особлива форма діяльності разом з працею та пізнанням (Б.Г. Ананьєв), то як аспект психіки, то як спосіб прояву психологічної організації одного з рівнів поведінки.

Спілкування завжди має предметноісторичний контекст, предметний зміст, який «відливається» в продуктах діяльності, в яку воно з самого початку входить. Спілкування спершу виникає в трудовій колективній діяльності, в праці, що «є незалежна від усяких суспільних форм умова існування людей». Спілкування включає в себе і свою протилежність — відособлення. Відособлення — це не перехід у позасоціальне буття, а встановлення нового типу суспільного зв'язку (з референтною групою чи особою), який за формою відрізняється від соціальної взаємодії в реальній групі. Відособлення — це не тільки опосередкована комунікація з референтним об'єктом чи самокомунікація, а й відстрочене спілкування, що підготовляє і передхоплює прямий соціальний контакт. Природа і механізм відображення дійсності суб'єктом на соціальне зумовленому рівні активності поведінки описується і в категорії свідомості, яку як власне психологічну виділяють О.М. Леонтьєв, К.К. Платонов, О.Г. Спіркін та інші. Конкретно-психологічним змістом ця категорія наповнювалась у дослідженнях явищ свідомості, проведених П.П. Блонським, Л.С. Виготським, С. Рубінштейном, Д.М. Узнадзе, які розкрили ієрархічну та системну природу свідомості як єдності інтелектуальних, афективноспонукальних та вольових компонентів психіки людини. Категорія свідомості безпосередньо пов'язана з виділеною і проаналізованою вище категорією спілкування, оскільки описувані в них явища усвідомлення (узагальнення) і комунікації (спілкування) об'єктивно утворюють дві сторони єдиного розумово-комунікативного процесу. Ці явища перебігають у колективній (а не просто спільній і одночасній) діяльності, в якій суспільно розподілені між індивідами окремі виробничі акти, коли «багато рук бере участь одночасно у виконанні однієї і тієї самої неподільної операції». Таким чином, соціальне в психіці конкретного індивіда постає як: а) система соціальних цінностей, що визначає інтенціональність поведінки суб'єкта; б) система соціального пізнавального досвіду, що структурує поведінку індивіда і служить засобом орієнтації в суспільстві; в) система соціального практичного досвіду. Описані вище проблеми є лише найбільш загальними, «вершинними» питаннями, на які сучасна психологія активно шукає відповіді.

